

Милосав Бабовић

СРБИЈА У ПУБЛИЦИСТИЦИ ДОСТОЈЕВСКОГ

Достојевски није само велики романијер; био је и велики грађанин. Личност која је осећала снажну потребу да се ангажује у друштвеном животу. У младости то се манифестовало у припадништву револуционарном кружоку Петрашеваца, а после робије у полемичним написима, публикованим у часописима „Време”, „Епоха” и „Пишчев дневник”. Већ сам факат да је Достојевски издавао три часописа¹, открива његову страст да своја схватања исказује не само смислом песничких слика, већ и непосредно. Тако је настао публицистички део његовог стваралаштва, комплементаран са уметничким, и веома значајан за разумевање његовог опуса и идејно филозофских концепција.

У сфери друштвеноисторијске проблематике Достојевског су највише интересовала питања односа Русије и Европе, интелигенције и народа, католичанство, Источно и Словенско питање, јеврејски проблем, улога Русије у Азији. Нека од ових питања била су повремена, а нека трајна уметникова преокупација. Већ у Уводу *Чланака о руској књижевности* изразио је мисао да је Русија за своје западне суседе „несхваћена и несхватљива”, и „загонетна сфинга”. Та непознатост и загонетност изазивају неповерење. Међутим, по мишљењу Достојевског, за неповерење су постојали дубљи разлози. У Европи он види три силе: Енглеску, Француску и католицизам – и све три непријатељске Русији. Енглеска – због руске снаге, реалне, и још више потенцијалне, а нарочито због руског утицаја у словенском свету; Ватикан – због њеног православља и улоге коју може играти у византијском делу хришћанства; Француска – због Наполеона, који је покопао њене претензије да завлада светом. За Достојевског, међутим, Аустрија није сила, јер је „вештачка творевина”. Али и она је непријатељ Русији, због словенских народа, које је поробила, и који се надају да их Русија ослободи. Разједињена Европа најјединственија је у отпору према Русији, из страха да не сруши турску империју, ос-

---

¹ Као бивши политички осуђеник, Достојевски није могао бити званични уредник часописа „Време” и „Епоха”.

лободи и уједини Словене. У дипломатској историји XIX века овај проблем се називао *Источно питање*, у чијим се оквирима конституисало *Словенско питање*.

У „Пишчевом дневнику” за 1876/1877 г. Достојевски је више пута писао о Србији. Повод су за то Херцеговачки устанак, а затим Српско-турски рат. Источно (и Словенско) питање, како каже Достојевски, „нису измислили словенофили”, и нико га није измислио, већ је настало врло давно, – родило се пре словенофила, ... чак пре Петра Великог и руске империје”.² Настало је као последица турског освајања Византије и словенских држава – Бугарске и Србије.” ... Од самог освајања Константинопоља цео хришћански исток је одједном обратио свој молећиви поглед на далеку Русију ... као да је предосетио њену будућу моћ, будући обједињујући центар за своје спасење. Русија је одмах и без колебања прихватила заставу Истока и ставила цариградског двоглавог орла изнад свог древног грба, а тиме и примила обавезу пред целим православљем: да га чува и брани од коначне пропасти све народе који га исповедају”.³ У контексту ове историјске ситуације он помиње тезу о Русији – трећем Риму, тезу коју је почетком шеснаестог века, у посланици великом московском кнезу Василију Ивановичу, коначно формулисао посковски монах Филофеј: „Два Рима су пала. Трећи Рим, Москва, стоји непоколебљиво. Четвртог неће бити”.⁴ Из ове концепције настала је идеја о мисији Русије, која се сводила, углавном, на два задатка: да успостави континуитет развитка византијске културе, прекинут падом Цариграда 1453 г. и да ослободи хришћанске народе на Балкану. Освајање Цариграда имало је значај симбола победе хришћанства над исламом, о чему су сањали народ и словенофили⁵ не само у Русији, већ и у свим словенским земљама, нарочито у поробљеним од Аустрије и Турске. У томе је била културно историјска и конфесионална суштина Источног питања. Међутим, ослобођење Цариграда могло се остварити само ослобађањем балканских Словена и Грка, а то је значило освајањем европског дела Турске царевн-

² Дневник писателя за 1977 г. т. XI, 312.

Сви цитати дају се по издању ф. М. Достоевский, *Полное собрание сочинений*, изд. А. Ф. Маркса, СПб 1895, тт. X, XI.

³ Дневник писателя, т. XI, 76.

⁴ Н. Гудзий, *История древней русской литературы*, Москва, 1941, 238.

⁵ На пример, Ф. Тјучев у песми:

„Вставай же, Русь! Уж близок час!
Вставай Христовой службы ради!
Уж не пора ли, перекрестясь,
Ударить в колокол в Царьграде?...”

не, укључујући Босфор и Дарданеле. У томе је била војнополитичка суштина Источног питања. Али решавању Словенског питања противила се Енглеска јер није желела да се Русија појави у Средоземљу и угрози њену владавину морима, а поготову је страховала од руског утицаја на Балкану. Зато се Енглеска старала да свим средствима помогне „болесника на Босфору”, како су перифрастично називали Турску. Од тога је исто тако страховала и Аустрија. Њихове дипломатије и агентуре су зато код Срба и Бугара упорно шириле фаму да ће их Русија, под видом ослобођења, окупирати и претворити у губерније. Напоредо са овом пропагандом, Енглеска је стварала и нову комбинацију: да напусти Турке, као пропао свет, и да сама ослободи балканске хришћане. „Ослобођени и захвални Словени, природно, окренули би се Енглеској, као свом спасиоцу и ослободиоцу, а она ће им тада отворити очи ко је Русија: „Ево, рећи ће, ваш најљући непријатељ; она и када спава сања како да вас прогута и да вас лиши ваше сјајне политичке будућности”⁶. Ову мисао Достојевски ће поновити и годину дана касније, у чланку „Још једном о томе да Цариград пре или касније мора бити наш”, са новом мотивацијом: „Енглеској је потребно да нас источни хришћани омрзну оном мржњом, коју она сама осећа према нама”. И даље: „Нема такве клевете коју Европа неће рећи против Русије!”⁷

Када су 1875–76. почели устанак у Херцеговини и буна у Бугарској, турска војска је вршећи репресалије поубијала преко 60.000 људи. Европа није интервенисала, иако је по мишљењу Достојевског могла спречити да „башибозуци не деру живе људе на очи њихове деце”. Европа није интервенисала, чувајући своје „више интересе”. „А виши интереси европске цивилизације су, наравно, трговина, тржишта, фабрике, – шта може бити значајније у очима Европе?”⁸ пише Достојевски тоном ироније и индигнације. По његовом мишљењу Европа не може да схвати рат Русије за Словене, зато што се увек руководила у својој политици принципом користи: „... тако су радили у Европи сви народи чим је неки од њих добијао могућност да се ојача на рачун суседа. И то од најпримитивнијих времена све до недавног Француско-пруског рата; и куда се дела сва њихова цивилизација: најученија и најпросвећенија нација навалила је на другу, исто тако образовану и просвећену и, користећи случај, угризла ју је као дивља звер, попила јој крв, исисала из ње сокове у виду милијарди репарација и отела јој ... две најбоље провинције! И заиста, зар је кри-

⁶ Дневник писателя за 1876 г. т. X, 310.

⁷ Дневник писателя за 1877 г. т. XI, 80.

⁸ Дневник писателя, т. XI, 47.

ва Европа што после свега овог не може схватити мисију Русије?”⁹ Достојевски чак сматра да Енглеска не би имала ништа против да Турска истреби Бугаре и Србе, јер тада „не би имао ко на Балканском полуострву да диже устанке против Турака, а у томе је суштина ствари: остали би само драги Турци и турске акције би одмах добиле у вредности на свим европским берзама, а Русија би се... морала повући даље, немајући кога да штити”¹⁰. Лорд Биконсфилд је у говору пред парламентом изјавио да је „Србија објавом рата Турској учинила нечастан поступак, и да је рат који сада Србија води – сраман рат”. Тиме Биконсфилд није увредио само мученичку Србију, већ и „пљунуо готово право у лице целом руском добровољачком покрету, руском заносу, жртвама, молбама, које би он морао знати”¹¹.

Истина, остајући веран принципу *за и против* у сазнавању ствари, Достојевски указује и на друге гласове у Европи. Цитира изјаву великог и часног Гледстона, који је насупрот британској официјелној политици, писао: „Ма шта говорили о неким другим поглављима руске историје, ослобађањем милиона поробљених хришћанских народа од суровог и понижавајућег ропства, Русија ће учинити човечанству једну од најсјајнијих услуга које памти историја, – услугу која неће нестати из сећања захвалних народа”. Међутим, Гледстон је усамљена појава јер, како каже Достојевски, и руски западњаци би „пре себи отсекли прсте, него што би написали оно што је написао Гледстон”.

У написима о Источном питању Достојевски највећу пажњу посвећује Србији. Свакако због њене улоге на Балкану. Црну Гору, углавном, помиње узгредно. По његовој оцени, са Херцеговачким устанком и српско-турским ратом Словенско питање улази у фазу свог решавања. У јунској свесци „Пишчевог дневника” за 1876, Достојевски је писао: „Српски кнез Милан и црногорски кнез Никола, уздајући се у бога и у своје право, устали су против султана, и када буду читали ове редове, можда ће се већ знати за неки значајан сукоб, или можда за одлучујућу битку... Словени имају много наде. Кад се преброје све њихове снаге, они имају до 150 000 бораца, од којих су више од три четвртине регуларне трупе. Али главно је борбени дух: они иду верујући у своје право, верујући у своју победу, док код Турака и поред њиховог фанатизма, влада велики неред и збуњеност...” По мишљењу Достојевског, Европа ће без мешања посматрати борбу хришћана са султаном само привременом, док не дође

⁹ Цитирано дело, XI, 116.

¹⁰ Цитирано дело, XI, 81.

¹¹ Цитирано дело, X, 304.

на ред питање поделе турске империје. А тада ће настати питање: хоће ли Европа толерисати ратне успехе балканских Словена. За њега је индикативно понашање Британије, која тражи савезнике за спасавање „болесника на Босфору”, јер то значи да ће у случају победе, Србија и Црна Гора добити мање од победе! „Србија је изашла на бојно поље уздајући се у своју снагу, али она зна, наравно, да њена коначна судбина зависи од Русије; она зна да је у случају велике невоље само Русија може сачувати од пропасти, и да ће јој, у случају неуспеха, Русија својим снажним утицајем помоћи да сачува максимум добитка. Она то зна и нада се на Русију; али зна такође, да сада цела Европа гледа у Русију са притајеним неповерењем, и да је положај Русије пун брига”¹².

Политичке околности су наметале и питање: како ће поступити Русија? Достојевски даје два одговора. Један је одговор руских западњака, који су намерно ширили страх од Европе, ако би се руска влада одлучила да помогне Србији. Он актуализира чланак о Источном питању познатог Западњака Грановског, професора Московског универзитета, у коме су основне следеће мисли: „Са Словенима имамо само бриге и неприлике... Због њих већ сто година Европа на нас гледа попреко, а сада¹³ не само гледа попреко, већ на наш најмањи гест вади мач и окреће против нас топове. Словене једноставно треба напустити, и то заувек, да бисмо једном заувек умирили Европу... Да, драга браћо Словени, држава није приватно лице и не може због великодушности жртвовати своје интересе, зар ви то нисте знали”¹⁴? Достојевски са разлогом сматра руске западњаке савезницима лорда Биконсфилда, зато што су „живели од туђе мисли... викали да је са њима Европа” и што је најважније – понављали су европско мишљење да је „руска политика према Словенима била политика освајања и насиља”. Међутим, Достојевски тврди да је Источно питање, у суштини, увек било народно питање, зато са уверењем пише: „За сваког Руса то не може и не сме бити питање. Русија ће поступити часно...” И то је други одговор.

Руски народ је одговорио слањем помоћи и добровољаца. Руска штампа је почела изражавати „саосећање према својој браћи Србима и Црногорцима, који се боре за своје ослобођење” и народ са стрепњом прати успехе њиховог оружја. Достојевски инсистира на тези да је њима потребна помоћ, јер „Турцима тајно помажу Енглези и Аустријанци. У турској армији има много страних официра”. Енглеска флота се усидри-

¹² Дневник писателя, т. X, 221–223.

¹³ Чланак Грановског је писан у време Кримског рата 1853–1855 г.

¹⁴ Дневник писателя, т. X, 329.

ла код Цариграда. „Аустријска штампа се љутито односи према Србима, који су устали против Турака, према Русији. Треба указати да Европа у овом тренутку гледа балканске Словене тако *безосећајно*, наравно зато што су и Руси Словени. Иначе се аустријске новине не би тако бојале Србије, сувише безначајне снаге према аустријској сили, и не би је упо-ређивали са Пијемонтом”¹⁵.

Готово статистички, Достојевски набраја добровољне прилоге старовераца, који шаљу санитарске екипе, радничких артеља, села, који дају своје сиротињске паре, наглашава да људи *из свих сталежа* одлазе у Србију да се боре „за угњетену православну браћу”, и закључује: „Народни добровољачки покрет се формирао и не може се више оспоравати”. Полемички интонирани закључак упућен је руским западњацима, који добровољцима не само нису признавали статус покрета, већ су говорили да у Србију иду декласирани људи, или авантуристи. Не усуђујући се да нападају акцију пружања помоћи, западњаци су нападали образложење – „помоћ православној браћи” и предлагали да се акција мотивише њиховом *борбом за слободу*. Иако је нова мотивација била веома привлачна, Достојевски је оспорава веома интересантном аргументацијом: у том случају не би сви Словени равноправно заслуживали помоћ: „Али ако ја кажем да помажем због „племените ствари слободе”; онда ће на пример Црногорци и Херцеговци, који су највише изражавали племениту тежњу за ослобођењем, испасти и најдостојнији помоћи; Срби већ мало мање, а Бугари чак уопште нису устајали за слободу, сем негде у почетку, по планинама, у безначајним групицама”¹⁶. Зато Достојевски сматра да треба прихватити народно образложење, као најопортунције, – „помоћи једноверној и једнокрвној браћи”, по коме сви поробљени Словени имају једнако право на помоћ Русије.

Супротстављајући се западњачким оценама добровољаца, по којима су то били: „изгубљени људи, који нису имали посла код куће, и одлазили су да би некуд отишли, каријеристи и авантуристи”, Достојевски их је изазовно назвао „најбољим људима Русије”! И нашао је веома убедљив аргуменат за свој квалификатив: „Али ма ко они били, шта чујемо и читамо о њима? Они гину у биткама и јуначки извршавају своју дужност. Они прослављају руско име у Европи и својом крвљу сједињују нас са браћом. Не, они нису авантуристи; они почињу нову епоху (међусловенских односа, М. Б.), и то свесно”¹⁷. После овог излагања општег типа,

¹⁵ Цитирано дело, т. X, 230.

¹⁶ Дневник писателя, т. X, 329.

¹⁷ Цитирано дело, т. X, 298.

Достојевски говори о конкретним ликовима добровољаца: младићу Русу који је одлучио да остане у Србији и са поштовањем је писао о српском народу, и осамнаестогодишњој девојци, која се спремила да полаже озбиљан испит, али је одлучила да прекине учење и оде у Србију, где се осећала велика потреба за болничаркама, „... Хоћу да путујем тамо и негујем рањенике. Погледала ме бојажљиво, али ја сам прочитао у њеном погледу... да је њена одлука коначна. Одједном ме обузела жалост; била је тако млада. Али плашити је ратом, тегобама, тифусом, било је сувишно. Овде се радило о жељи доброг дела, жртве, подвига... Добро, рекао сам, идите!”¹⁸.

Још једном Достојевски полемише о добровољцима, и то са Толстојем. Познато је да је „Руски весник” одбио да објави завршни део *Ане Карењине*, због тога што је Толстојев Љевин тврдио да добровољци нису израз руског словенског саосећања, и није скривао равнодушност према судбини Срба и Бугара: „По мом мишљењу – каже Љевин брату – из осамдесетомилионског народа увек ће се наћи на стотине, већ и десетине хиљада људи, који су изгубили друштвени статус, усијаних глава, који су увек спремни да ступе у банду Пугачова, да иду у Хиву и у Србију”. Треба нагласити да Љевинов став није мотивисан западњачком позицијом већ је израз његовог индивидуализма: „Кити је весела и са апетитом је данас јела; дете смо окупали и оно је почело да ме препознаје; шта се мене тиче шта се дешава на другој хемисфери; непосредног осећања према угњетеним Словенима нема и не може бити, јер ја ништа од тога не осећам”.

Са отвореним неслагањем Достојевски се обраћа читаоцима и аутору романа: ако се и може схватити како Љевин, човек „чистог срца” може имати тако „ружно осећање”, Достојевски поставља два питања: како је аутор могао свог јунака да покаже читаоцима као пример поште-ног и праведног човека? И може ли Љевин, овакав, да буде израз народног осећања? Одбацујући став да је Љевин – народ, Достојевски пише: „Љевин, наравно, као појава, није личност која је стварно постојала, већ је имагинација ауторова. Па ипак... романијер у тој имагинативној, т. ј. измишљеној личности, често изражава лични поглед на савремену руску стварност. Према томе, судећи о непостојећем Љевину, судићемо о стварним погледима на руску стварност једног од најзначајнијих руских људи”; и најзад: „Такви људи, као творац *Ане Карењине* су учитељи друштва, наши учитељи. Чему нас они уче?”¹⁹. У завршном питању су и прекор и протест.

¹⁸ Дневник писателя, т. X, 231–232.

¹⁹ Дневник писателя, т. XI, 238, 276.

Са феноменом добровољаца су суштински повезана личност генерала Черњајева, коме је Достојевски посветио доста пажње, и посебно поглавље у „Дневнику”. Черњајев је и хваљен и нападан, како у српској, тако и у руској штампи, мемоарској и историографској литератури. Нарочито су оспораване његове способности за дужност врховног команданта у српској војсци, и стратега у рату са Турском. Достојевски говори о Черњајеву са два аспекта: као изразу народног осећања солидарности са ослободилачком борбом Србије, и у контексту његових активности у Србији. Посматран са првог аспекта, Черњајев је за Достојевског позитивна појава: одлазећи у Србију, „ставио је на коцку своју војничку славу, коју је већ стекао у Русији”; показао је примером да од солидарности на речима и дипломатије треба прећи на акцију. Са другог аспекта његова је улога много спорнија. Иако се слаже са мишљењем да Черњајев није геније и војсковођа, Достојевски га брани од напада критичара који нису били у његовим тегобним условима ратовања. Он се старао у Србији да створи армију способну за победу, али рат није водио успешно. За његов неуспех Достојевски налази три узрока: први, што је повео борбу у немогућим условима: „Армија са којом је наступао састојала се од народне војске и регрута, који нису видели пушку, од мирних сељака који су дошли право од рала”. Поред тога, Достојевски допушта могућност да је Черњајев не само грешио, већ да је „вероватно у почетку, на тежи начин, увредио самољубље српских чиновника”, и то би био други разлог. Трећи разлог су интриге против Черњајева британске и бечке дипломатије, које су нашле подршку код неких србијанских политичара и војних старешина. Он сматра да су „политички разлози српске владе могли много сметати Черњајеву да своју акцију доведе до краја”.

Иако се готово сигурно може рећи да Достојевски није ништа знао о Гарашаниновом *Начертанију*, он је поуздано наслутио амбиције Србије за водећом улогом међу Јужним Словенима: Зато је Србија *прва* објавила рат Турској. Овај последњи узрок је, по Достојевском, и најбитнији. „Да је сигурно постојала интрига сведоче сви дописници и све новине у Европи; почела се ширити у Београду од самог доласка Черњајева у Србију. Тој интриги су много помагали Енглези, из политичких разлога, помагали су и неки Руси... Али ипак је главни узрок сумњичаве и нетољиве срџбе њихове против Черњајева несумњиво било ... предубеђење веома многих Срба, да ако Словене и ослободе Руси, онда ће то бити само у корист Русији, да ће их Руси окупирати и одузети им тако славну политичку будућност. Као што је познато, они су одлучили да објаве рат Турској пре доласка Черњајева, управо сањајући о томе, да ће, кад стану на чело словенског ослободилачког покрета и победе султана, постати

савезна српска краљевина од неколико милиона становника и „са тако славном будућношћу”. Бројна и владајућа српска партија само је о томе маштала.²⁰

Као што је видео две Русије, Достојевски је такође видео и две Србије: једну чини однорођена, аустрофилски оријентисана бирократија војна и политичка, Хорватовићи и Мариновићи, који су се постарали да „ископају раку” Черњајеву, саботирајући његова наређења; и „Напоредо са том Србијом врхова, која тако жури да живи политички, постоји народна Србија, која Русе сматра својом браћом, која... воли Русе и верује им”²¹. Прва Србија је викала „Доле Черњајев!” Друга је све наде полагала у Русију. Коментаришући извештаје београдских дописника познатих европских новина, Достојевски пише: „... Ја сам лично читао у *Темпу* и *Дебати*, како су, после продора Турака у Србију, у Београду викали „Доле Черњајев”. Други дописници и други очевици, напротив, уверавају да је све то којешта, и да Срби обожавају Русију и све наде полагају у Черњајева. Знате, ја верујем и једним и другим вестима. Сигурно је било и једних и других повика, и морало је бити: нација млада, армије нема, не уме да ратује, неизмерно великодушности, а практичности никакве. Черњајев је тамо морао да ствара армију, а ја верујем да огромна већина не може схватити какав је то задатак стварати армију у таквом року и у таквим условима; касније ће схватити, али тада ће настати светска историја...”²².

Док су добровољци генерала Черњајева гинули на Великом Извору и Шуматовцу, Биконсфилд је оптуживао Србију да „води сраман рат”, а британски парламенат је ту неистину прихватио „из виших интереса”. Али србијански европејци се нису увредили на Биконсфилда, него на Черњајева и Русију. Зато Достојевски са прекором пише: „Код дела словенске интелигенције, код неких најистакнутијих представника и лидера словенских, стварно постоји притајено неповерење према циљевима Русије, и зато непријатељство према Русији и Русима. О, ја не говорим о народу, о маси. За Србе и Црногорце – Русија је још увек... нада, још увек пријатељ и мати, заштитница и ослободитељ! Али словенска интелигенција је друга ствар. Наравно, ја не говорим о интелигенцији у целини, ... али, мада далеко не сва, ипак ће се чак међу њиховим министарским главама наћи такви, којима се стално привиђа да је Русија подмукла, да и кад спава сања како да их освоји и прогута”²³.

²⁰ Дневник писателя, т. X, 357.

²¹ Цитирано дело, т. X, 358.

²² Дневник писателя, т. X, 293.

²³ Цитирано дело, т. X, 310–311.

И поред грешака, Достојевски сматра Черњајева и добровољце историјским тренутком у процесу решавања Источног и Словенског питања. Он је у Србији схватио да рат неће имати успешан исход, ако Русија не објави рат Турској. И зато је више пута сугерирао руској влади да то учини. Да га је официјелна Русија послушала, рат би се у Србији одвијао у другачијим околностима и не би било „Черњајевљевог неуспеха”. Достојевски, ипак, мисли да је Черњајев и субјективно и објективно утицао да Русија објави рат Порти, упркос претњама Европе и шантажу домаћих европејаца. Поглавље о Черњајеву он завршава надом на будућност: ако сада многи грде Черњајева и Русију, и тврде да се због њих и десила несрећа, време ће учинити своје: „Срби ће се сетити изгинулих Руса, који су дали животе за њихову земљу. Руси ће отићи, али ће остати велика идеја... руски дух ће оставити траг у њиховим душама, и из руске крви, проливане за њих, нићи ће њихова племенитост. Јер ће се најзад уверити да је помоћ руска била несебична, да ником од Руса који су за њих погинули није ни на памет падало да их осваја!...”²⁴.

Ова нада је мотивисана вером Достојевског у народну Србију, о којој мисли и пише са симпатијама; доказ је чланак *Домаћи великани и понижени син куће*. Коментаришући одлуку Српске скупштине да закључи мир са Турском, Достојевски каже да је одлука донета захваљујући „министарским махинацијама”, јер су многи посланици захтевали да се рат настави. Указујући на ову чињеницу да парламенат није био мирољубиво расположен и да се није уплашио стања у Србији, писац критикује неке руске новине што су писале „о плашљивости Срба”, и оповргава то мишљење: „Добијао сам писма из Србије и разговарао са људима, који су дошли отуда, и нарочито сам запамтио писмо једног младог Руса, који је тамо и остао, и који пише о Србима са одушевљењем и негодује што у Русији има људи који о њима мисле да су кукавице и егоисти”. Пишчев кореспондент чак покушава да позитивним особинама народа објасни појаве саморањавања и дезертерства српских војника; његово мишљење у интерпретацији Достојевског гласи: „... то је, знате, свет тако нежног срца, и тако воли своју кућу, у којој је оставио жену, и децу, или мати, сестру, браћу, коња и пса, да све напуштају, пуцају себи у руке и ноге, сакате себе да буду неспособни за војску, и да се што пре врате у своје драго гнездо”²⁵. Међутим, појаву саморањавања и дезертерства, о којој су писали Пера Тодоровић у *Дневнику српског добровољца*, Владан Ђорђевић у *Успоменама* и Сава Грујић у студији о Српскотурском

²⁴ Дневник писателя, т. X, 358.

²⁵ Цитирано дело, т. XI, 43.

рату, Достојевски разматра и са аспекта степена развитка свести војника: можда је код српског сељака везаност за кућу сметала да се развије осећање отаџбине? Али предлаже и две алтернативне тезе: војник који је дезертирао био је у стању да схвати да поступа рђаво, и можда је сам себе осуђивао, „... али истовремено никада није помишљао да ће отаџбина остати без заштите, ако он побегне.” Остаће хероји, остаће Черњајев, Руси, и наше строге српске старешине, а он – шта је он? Неприметни трунак, ништавило једно и ништа више; он ће отићи, а нико то неће опазити”²⁶. Најзад, дезертерство и саморањавање су за Достојевског последица односа у војсци и одраз друштвених односа у тадашњој Србији. Војне старешине су се често сурово понашале према војницима, заснивајући ауторитет на строгости, а друштвени односи и васпитање су такво стање санкционисали.” Горе хвалисави европејци, који сањају да Србија освоји све Словене, интригирају против Русије, једном речи прави цивилизовани европејци, Хорватовићи и Мариновићи... С друге стране, поред ових великана – понижени син куће, управо понижени четворовековним ропством: од те вековне понижености он себе сматра за ништа, за трунак. Остаће, каже, великани, а мене неће ни приметити. Ја сам тако мали, а они су тако строга господа...”²⁷.

Последњи пут Достојевски је писао у „Дневнику” о Србији у познатом чланку *Једна посебна реч о Словенима, коју сам одавно желео да кажем*, у коме је прогнозирао шта ће се догодити на Балкану после пораза Турске. Пре свега, он не верује у могућност федерације Србије и Бугарске, јер не постоји слога ни међу балканским Словенима. И наводи дирљив податак: сирочад коју су из Србије и Бугарске довели у Русију, неће да се играју заједно, нити да разговарају! И српска деца окривљују Бугаре: „Ми смо им дали оружје да иду са нама на Турке, а они су оружје сакрили и нису устали против Турака”. Ако оваквим језиком говоре деца од 9–12 година, каже Достојевски, значи да су то научили од очева. И закључује: „Да, вечна словенска неслога!”

Он је у дилеми да ли ће се проширити територијално Србија, или ће се томе противити Аустрија; шта ће бити са Босном и Херцеговином. Али је предвидео две ствари: прво, да ће се ускоро сви Словени ослободити турског ропства и почети да живе слободни и, можда, независни. И друго: „... По мом интимном уверењу – Русија неће имати и никад није имала, таквих завидљиваца, клеветника и чак отворених непријатеља, као што ће бити словенска племена, чим их Русија ослободи и

²⁶ Дневник писателя, т. XI, 45–46.

²⁷ Цитирано дело, т. XI, 46.

Европа пристане да призна њихову слободу! Нека ми не опонирају и не вичу против мене да преувеличавам и да мрзим Словене! Напротив, ја веома волим Словене, и нећу да се браним, зато што знам да ће се све десити тачно овако како говорим, и не због ниског и незахвалног карактера Словена, уопште не, – они имају карактер у том погледу, као и сви – већ зато што се *такве ствари* не могу другачије дешавати на свету. Нећу дуго да објашњавам, али знам да ми уопште не треба да тражимо захвалност од Словена, и треба да се унапред за то припремимо. После ослобођења, почеће они свој нови живот, понављам, управо тако што ће измолити од Европе гаранатију и покровитељство својој слободи, и мада ће у савезу европских држава бити и Русија, они ће то учинити управо ради заштите од Русије. Почеће обавезно тиме што ће у земљи, мада не јавно, говорити и убедити себе да Русији не дугују ни најмању захвалност, напротив, да су се једва спасили од руског властољубља приликом закључења мира, и да се није умешала Европа, Русија би их, пошто их је отела од Турске, одмах прогутала, „имајући у плану ширење граница и оснивање велике свесловенске империје поробљавањем Словена од лакомог, лукавог и варварског великоруског народа”... Поред тога, Јужни Словени неће признати да је Русија водила рат за њихово ослобођење. „Напротив, истаћи ће као политичку, а затим и као научну истину, да у току ових сто година није било Русије, они би одавно могли да се ослободе сами од Турака, својом храброшћу или помоћу Европе, која, да није било Русије, не само не би имала ништа против њиховог ослобођења, већ би их и сама ослободила... Не само то, већ ће чак и о Турцима говорити са више поштовања него о Русима. Можда ће тако цео век, или још дуже, дрхтати за своју слободу и бојати се од властољубља Русије; улагиваће се европским државама, клеветаће Русију, сплеткарити, и интригирати против ње. О, ја не говорим о појединцима; биће људи који ће схватити шта је значила, значи, и шта ће увек значити за њих Русија... Али ти људи ће, нарочито у почетку, бити тако жалосна мањина, да ће бити изложени потсмеху, мржњи, и чак политичким прогонима. Ослобођеним Словенима ће бити посебно пријатно да трубе целом свету, како су они образовани народи, способни да приме врхунску европску културу, док је Русија варварска земља... која чак и није чисте словенске крви, и која прогони европску цивилизацију.... Русија треба озбиљно да се припреми за то, да ће ослобођени Словени са заносом навалити у Европу, заразити се до губљења идентитета европским политичким и друштвеним формама живота и тако ће проживети дуги период европеизма, пре него што схвате бар

нешто од свог словенског значаја и своје посебне словенске мисије у човечанству”²⁸.

Ово предвиђање Достојевског звучи као пророчанство. Јер политика Србије у време владавине династије Обреновића била је, углавном, аустрофилска или франкофилска, а политика владе Бугарске стално германофилска. Прогнозирао је Достојевски да ће се распасти Аустрија: „Она мирише на тамјан, хоће да се распадне, и можда је гори болесник од Турске”. Наслутио је да ће пропасти у то време моћна Британска империја: „Ако не ми, онда ће наша деца видети како ће завршити Енглеска!”

Критичко оцењивање погледа Достојевског на Источно и Словенско питање није задатак овог реферата. Са дистанце од једног века, то и не би било целисходно. Најприродније је његово писање о овим питањима сагледати у друштвеноисторијском контексту, у коме је и настајало.

---

²⁸ Дневник писателя, т. XI, 375–377.